

ISTRAŽIVANJA MORALNOG RAZVOJA I MORALNOG RASUĐIVANJA DECE I ADOLESCENATA SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU – ISTORIJSKI OSVRT*

Milena Milićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Srećko Potić*

Visoka medicinska škola strukovnih studija "Milutin Milanković", Beograd

Cilj ovog rada je da se napravi osvrt na istraživanja koja su u svom istraživačkom fokusu imala utvrđivanje i izdvajanje faktora i determinanti moralnog rasuđivanja dece i adolescenata sa intelektualnom ometenošću. Revijalni pregled dostupne literature je načinjen sa istorijskog aspekta. Data je deskripcija utvrđenih karakteristika i faktora od značaja u svrhu razumevanja načina i obima njihovog uticaja na moralni razvoj. Analizom 15 izdvojenih studija sistematizovana su saznanja iz ove oblasti. Rezultati prikazanih istraživanja ukazuju na to da deca i adolescenti sa intelektualnom ometenošću ne napreduju kroz razvojne stadijume podjednako brzinom i istim tempom kao njihovi vršnjaci bez intelektualne ometenosti niti dostižu više stadijume moralnog razvoja. Razumevanje složenosti i raznolikosti uticaja izdvojenih faktora na moralni razvoj zahteva širi fokus od samog njihovog utvrđivanja.

KLJUČNE REČI: moralni razvoj / moralno rasuđivanje / intelektualna ometenost / istraživanja

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: mileninaadresa@gmail.com

* E-mail: sreckopotic@gmail.com

UVOD

Moralno rasuđivanje i delovanje prema moralnim normama predstavlja sposobnost koja je ljudima potrebna da bi uspešnije funkcionisali u društvenoj zajednici. Brojni su faktori koji utiču na postojanje razlika u načinu moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja. U literaturi se mogu naći različiti teorijski koncepti i brojna empirijska istraživanja razvoja moralnosti kojima se pokušava ustanoviti kako teče taj proces, koji su faktori koji ga određuju, koji procesi leže u njegovoj osnovi, kakav je uticaj razvoja morala na razvoj ličnosti u celini, kao i kako ostvarene promene u pojedinim razvojnim sferama uslovljavaju razvoj moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja.

Kognitivno-razvojni pristup moralu, kao jedan od najčešće spominjanih, težište stavlja na kognitivne procese i razvoj morala posmatra kao sled kvalitativno različitih stadijuma mišljenja (Markov, 2010). Kognitivisti smatraju kognitivni i socijalno-emocionalni razvoj neraskidivim, paralelnim vidovima strukturalnih transformacija tokom razvoja. Prema njihovom shvatanju, moralnost ima svoju kognitivnu stranu, a kognitivno i moralno mišljenje se razvijaju kroz regularne stadijume. Miočinović (2004, str. 16) navodi da moralno mišljenje na određenom uzrastu ima karakterističnu formu paralelnu logičkom mišljenju na datom uzrastu, odnosno da svaki stadijum moralnog rasuđivanja iziskuje novi niz logičkih operacija koje nisu bile prisutne na ranijem stadijumu. Istovremeno, svaki stadijum u razvoju moralnosti zavisi od onog prethodnog, ali i od intelektualnih sposobnosti pojedinca i njegovog životnog iskustva, odnosno učenja pod dejstvom okruženja (Radulović, 2006). Pijaže (Piaget) shvata moral kao prvenstveno kognitivan proces tokom kojeg je dete, pre svega, aktivan učesnik (Miočinović, 2004, str. 19), dok se u Kolbergovoj (Kohlberg) teoriji moralnog razvoja i moralnog vaspitanja moralno suđenje izdvaja kao element od najvažnijeg značaja za moralno ponašanje (Radulović, 2006). Postavlja se pitanje kako teče razvoj moralnosti kod dece i adolescenata sa intelektualnom ometenošću (u daljem tekstu: IO) čije se socijalno funkcionisanje karakteriše značajnim ograničenjima u intelektualnom funkcionisanju i adaptivnom ponašanju, što rezultira kompromitovanjem konceptualnih, socijalnih i praktičnih adaptivnih veština. Kao posledicu ograničenja u oblasti socijalnih adaptivnih veština osoba sa IO, Dimitrijević i Đorđević (2011) navode, između ostalog, poteškoće pri preuzimanju odgovornosti, probleme pri razumevanju i poštovanju društvenih pravila i zakonskih normi, lakovernost, naivnost i nisko vrednovanje sopstvene ličnosti, što autore upućuje na zaključak da kombinacija pomenutih deficita socijalnih veština i određenih kriminogenih faktora čine ovu populaciju podložnom različitim kriminalnim ponašanjima.

Posmatrano iz tog ugla, značaj proučavanja moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja dece i adolescenata sa IO dodatno dobija na težini.

Cilj ovog rada je da se napravi osvrt, sa istorijskog aspekta, na dostupna istraživanja koja su u svoj istraživački fokus postavila utvrđivanje i izdvajanje faktora i determinanti moralnog rasuđivanja kod dece i/ili adolescenata sa IO. Deskripcija utvrđenih karakteristika i definisanje faktora od značaja će biti načinjeni u svrhu razumevanja načina i obima njihovog uticaja na moralni razvoj.

METOD

Osnovna pretraga je vršena preko pretraživača *Google Scholar* – *brief search* korišćenjem sledećih ključnih reči: *moral development, development of morality, moral judgement, moral reasoning, moral conduct, morality, intellectual disability, mentally handicapped children, mentally handicapped adolescents, mentally retarded children, i mentally retarded adolescents*. Elektronska baza podataka *Scindeks* je pretražena korišćenjem ključnih reči *moralno ponašanje, moralno rasuđivanje i moralni razvoj*. Uvid u dostupnu literaturu izvršen je pregledom elektronskih baza podataka (*EBSCO, Science Direct, Oxford University Press, Willey Interscience, SAGE Publishing*). Pretraga je vršena i prema poznatim autorima, a upotrebljavane su i reference iz radova koji su izdvojeni za potrebe ovog istraživanja na osnovu prethodne pretrage. Korišćena je i literatura u štampanoj verziji. Pretraga je završena tokom novembra 2013. godine. Kao rezultat sveobuhvatne pretrage prikupljeno je i pregledano ukupno 51 istraživanje od kojih je 15 ispunilo kriterijume uključivanja, odnosno koja su za cilj istraživanja imale determinante moralnog razvoja i moralnog rasuđivanja, a za ciljnu grupu decu i/ili adolescente sa IO.

PREGLED ISTRAŽIVANJA

Jedna od najstarijih studija zasnovanih na Pijažeovom teorijskom stavu (Abel, 1941) u svom istraživačkom fokusu je imala moralno rasuđivanje adolescentkinja sa IO. Uzorak je činilo 94 ispitanica uzrasta od 15 do 21 godine i procenjenog IQ od 53 do 70, ujednačenih prema hronološkom i mentalnom uzrastu i socio-ekonomskom statusu. Kao instrument procene korišćene su nestandardizovane Pijažeove moralne priče koje su najpre čitane ispitanicama, a zatim se od njih tražilo da odgovore na niz pitanja kojima je procenivano njihovo moralno mišljenje. Ispitanice koje su živele u

institucijama češće su se usmeravale na ishod i posledice određene radnje nego na motiv i nameru glavnog lika predstavljenog u priči i češće su u svom moralnom rasuđivanju odobravale kazne kao posledice nedoličnog ponašanja nego ispitanice koje su živele u otvorenoj zajednici. Ovakav zaključak je bio povezan sa dužinom boravka u instituciji pre nego sa mentalnim uzrastom, što dalje pretpostavlja povezanost sa činjenicom da su ispitanice koje su živele u otvorenoj zajednici imale više prilika da sagledaju različitost društvenih uloga u svakodnevnom životu nego ispitanice na čije su moralno rasuđivanje ponajviše uticala pravila i dnevni red života u instituciji.

Ovakav zaključak potvrdili su kasnije Foje i Simeonson (Foje & Simeonsson, 1979) prateći 60 ispitanika, ujednačenih prema polu i mentalnom uzrastu. Prvu grupu su činili adolescenti sa lakom IO (prosečnog hronološkog uzrasta od 171,65 meseci, mentalnog uzrasta od 87,95 meseci, IQ 61,15), drugu grupu su činili odrasli ispitanici sa umerenom IO (prosečnog hronološkog uzrasta od 316,35 meseci, mentalnog uzrasta od 92,85 meseci, IQ 55,50), dok su u trećoj grupi bila deca tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta od 77,45 meseci, mentalnog uzrasta od 85,65 meseci, IQ 106,90). Prema rezultatima, adolescenti i odrasli sa IO sličnog mentalnog uzrasta su usmeravali svoje moralno ponašanje češće prema posledicama date radnje, kao i prema fizičkoj veličini glavnog lika predstavljenog u Pijaževim pričama nego prema njegovim namerama, odnosno motivima, u poređenju sa decom tipičnog razvoja i istog mentalnog uzrasta. Sve tri grupe su imale sličan način rešavanja ponuđenih moralnih dilema koje su se odnosile na pitanja autoriteta, odnosa prema vršnjacima i donošenje altruističkih odluka. Autori su, na osnovu svega navedenog, istakli značaj i uticaj socijalnog i kognitivnog razvoja na razvoj morala.

Boem (Boehm, 1967) je objavila rezultate svoje studije u kojoj je uporedila moralno rasuđivanje adolescenata sa IO koji su živeli u Nju Jorku sa postignućima dece tipičnog razvoja, ujednačenih prema mentalnom uzrastu. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 67 ispitanika uzrasta od 16 do 21 godine (prosek 18 godina) i procenjenog IQ od 50 do 69 (prosečan IQ 61). Procenjen mentalni uzrast je iznosio od sedam do 10 godina. Svi ispitanici su pohađali srednje škole i dnevne okupacione centre. Kao instrument procene korišćene su četiri modifikovane Pijaževine moralne priče, od kojih su dve zahtevale procenu događaja prema nameri ili ishodu, a druge dve su procenjivale potrebu ispitanika za vršnjacima u odnosu na njihovu zavisnost od autoriteta odraslih osoba. Ispitanici koji su pohađali dnevne okupacione centre su davali slabije odgovore u odnosu na ispitanike koji su pohađali srednje škole. Nije utvrđena veza između uzrasta i IQ i uspešnosti na testu moralnog mišljenja prema čemu

je autorka zaključila da svakodnevna životna iskustva imaju značajnu ulogu u razvoju moralne savesti i moralnog mišljenja.

Još jedna studija (Ozbek & Forehand, 1973) je za cilj imala da utvrdi koji su faktori primarno povezani sa promenama u moralnom mišljenju osoba sa IO. Kao osnovni faktori su navedeni hronološki uzrast, pol, mentalni uzrast, socioekonomski status i ponašanje. Uzorak je činilo 32 ispitanika uzrasta od sedam do 19 godina (prosečnog uzrasta od 155,30 meseci) i procenjenog IQ od 39 do 80 (prosečan IQ 58,90), odnosno prosečnog mentalnog uzrasta od 88,60 meseci. Primenjene su Pijažeeve moralne priče. Rezultati su ukazali na postojanje pozitivne korelacije između moralnog mišljenja i hronološkog i mentalnog uzrasta. Prema autorima, hronološki uzrast je najbolji prediktor ispitanikovog stadijuma moralnog mišljenja, dok su visoko statistički značajni i mentalni uzrast, nivo obrazovanja oca i njegovo zanimanje, ali i nivo agresivnosti ispitanika. Autori su ovakav nalaz objasnili uticajem faktora sazrevanja i društvenog učenja.

Miler je sa saradnicima (Miller, Zumoff, & Stephens, 1974) ispitao moralno rasuđivanje 62 ispitanice uzrasta od 13 do 16 godina. Prvu grupu su činile adolescentkinje sa istorijom delikventnog ponašanja (IQ 88,38), drugu grupu su činile adolescentkinje sa IO i bez istorije delikventnog ponašanja (IQ 71,81), dok su treću grupu činile adolescentkinje bez IO i bez istorije delikventnog ponašanja (IQ 102,19). Stadijum moralnog rasuđivanja utvrđen je nizom pitanja kojima je procenjeno razumevanje moralnih dilema iznetih u Kolbergovim moralnim pričama. Nisu utvrđene razlike u moralnom rasuđivanju adolescentkinja tipičnog razvoja bez istorije delikventnog ponašanja i njihovih vršnjakinja sa istorijom delikventnog ponašanja. Razlike su uočene na pojedinim zadacima između grupe adolescentkinja sa istorijom delikventnog ponašanja koje su bile nešto uspešnije u poređenju sa svojim vršnjakinjama sa IO i bez istorije delikventnog ponašanja. Zabeleženo je da kod ispitanica sa IO postoji tendencija razmatranja posledica pojedinih postupaka prilikom moralnog odlučivanja, što je autore dovelo do zaključka da moralno mišljenje i moralno ponašanje ne moraju biti u vezi. Rezultati su ukazali da u kognitivnom razvoju ispitanica sa istorijom delikventnog ponašanja postoje zastoji, ali da to nije imalo uticaja na njihovu sposobnost formulisanja moralnog mišljenja. Autori su zbog toga dali preporuku da se i Pijažeeve procene konzervacije i klasifikacije koriste prilikom planiranja rehabilitacionih programa sa osobe sa istorijom delikventnog ponašanja.

Polazeći od Kolbergovog teorijskog stava, sa ciljem da ispitaju odnos između hronološkog uzrasta, IQ, mentalnog uzrasta i moralnog rasuđivanja, Tejlor i Ahenbah (Taylor & Achenbach, 1975) su uporedili stariju decu sa IO sa

mlađom decom tipičnog razvoja. Grupe ispitanika su bile ujednačene prema procenjenom mentalnom uzrastu, a moralno rasuđivanje je procenjeno Kolbergovim moralnim pričama. Rezultati su ukazali na postojanje značajne veze između moralnog rasuđivanja i mentalnog uzrasta, dok postojanje takve uslovljenosti između procenjene IQ vrednosti i hronološkog uzrasta u odnosu na moralno rasuđivanje nije potvrđeno. Moralno i kognitivno postignuće se poboljšavalo prema procenjenom mentalnom uzrastu, odnosno nije utvrđena razlika između grupa ispitanika ujednačenih prema mentalnom uzrastu, tako da su autori zaključili da je moralno rasuđivanje u jačoj vezi upravo sa mentalnim uzrastom nego sa bilo kojom od specifičnih kognitivnih sposobnosti koje su testirane. Prema ovim rezultatima, autori smatraju da je njihovo istraživanje ukazalo na postojanje drugačije veze između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja nego što se ranije pretpostavljalo, odnosno da se rezultati ove studije nalaze u koliziji sa hipotezom koju su prethodno postavili Gilligan i Kohlberg (Gilligan & Kohlberg 1971 prema Taylor & Achenbach, 1975), a prema kojoj bi moralno rasuđivanje starijih osoba trebalo da bude na naprednijem, odnosno na višem nivou u odnosu na moralno rasuđivanje mlađih osoba, ujednačenih prema postignutom nivou kognitivnog razvoja.

Gardulo i Sulik (Gargiulo & Sulick, 1978) su procenili moralno mišljenje 135 nasumično izabranih ispitanika grupisanih prema uzrastu i prema IQ vrednosti sa ciljem da utvrde uticaj hronološkog uzrasta i kognitivnih sposobnosti (prema IQ vrednosti) na razvoj morala. Prema uzrastu ispitanici su bili podeljeni u sledeće grupe: 6–10, 11–13 i 14–16 godina, a prema vrednosti IQ na sledeće grupe: bez IO, "edukabilni" (IQ od 50 do 80) i "trenabilni" (IQ od 25 do 50). Kao instrument procene korišćene su Pijažeeve moralne priče, modifikovane i nestandardizovane. Prema rezultatima, potvrđene su značajne razlike između grupa ispitanika prema vrednosti IQ i prema uzrastu. Deca i adolescenti tipičnog razvoja postigli su veći ukupni skor na testu moralnog rasuđivanja nego obe grupe njihovih vršnjaka sa IO. Istovremeno, "edukabilni" ispitanici su postigli veći ukupni skor u poređenju sa "trenabilnim" ispitanicima. Utvrđena je i pozitivna veza između moralnog mišljenja i hronološkog uzrasta, dok između IQ i hronološkog uzrasta nije utvrđena veza. Dalje, IQ i hronološki uzrast su objašnjavali 81% varijanse u ukupnom postignuću na testu moralnog mišljenja što je autore uputilo na zaključak da su IQ i uzrast nezavisno povezani sa moralnim rasuđivanjem. Kako su autori zaključili, podaci izneti u ovoj studiji podržavaju Pijažeevu teoriju moralnog razvoja jer se nivo intelektualnih sposobnosti pokazao kao značajno povezan sa nivoom moralnog mišljenja.

Nakon toga, Gardulo (Gargiulo, 1984) je ispitao moralno mišljenje 94 nasumično izabranih ispitanika ujednačenih prema mentalnom uzrastu. Prvom grupom je bilo obuhvaćeno 47 ispitanika sa IO prosečnog uzrasta od 10,10 godina i prosečne IQ vrednosti 62,58. Drugom grupom je bilo obuhvaćeno takođe 47 ispitanika, bez IO, prosečnog uzrasta od 6,52 godine i prosečne IQ vrednosti 109,38. Kao instrument procene su korišćene Pijažeeve moralne priče, modifikovane i nestandardizovane. Prema rezultatima, nisu postojale razlike u moralnom rasuđivanju između ispitivanih grupa, nije potvrđeno postojanje povezanosti između moralnog rasuđivanja i utvrđene IQ vrednosti, a takođe nije bilo ni razlike u tačnosti ili vremenu potrebnom da se odgovori na postavljeno pitanje. Prema uspešnosti na testu slaganja sličnih figura, odnosno prema vremenu potrebnom da se odgovori i prema broju grešaka, ispitanici su klasifikovani prema kognitivnom stilu na one koji duže razmišljaju i one koji impulsivno odgovaraju. Nisu nađene razlike između ispitivanih grupa prema ovom kriterijumu. Deca sa IO su brže odgovarala i više grešila iako se njihov ukupni skor nije statistički značajno razlikovao od ukupnog skora dece tipičnog razvoja. Ipak, važno je napomenuti da su ispitanici ocenjeni prema kognitivnom stilu kao oni koji duže razmišljaju pokazali značajno viši nivo moralnog rasuđivanja nego ispitanici ocenjeni kao impulsivni prema istom kriterijumu, bez obzira na prisustvo ili odsustvo IO. Pokazalo se da IQ, kao takav, ne uslovljava moralno rasuđivanje već je mentalni uzrast značajnije povezan sa moralnim rasuđivanjem, kao i da sposobnost rešavanja moralnih dilema uključuje različite moralne kapacitete.

Prateći ulogu koju shvatanje namere i ishoda ima na moralno rasuđivanje, Bender (Bender, 1980) dolazi do drugačijeg zaključka. Naime, u studiji kojom je bilo obuhvaćeno 42 ispitanika, moralno rasuđivanje je bilo procenjeno nestandardizovanim moralnim pričama. Prvu grupu je činilo 14 ispitanika normalne inteligencije i prosečnog hronološkog uzrasta od 94,7 meseci, drugu grupu 14 ispitanika sa IO, prosečnog IQ 62 i hronološkog uzrasta od 117,70 meseci, dok je trećom grupom bilo obuhvaćeno 14 ispitanika sa IO, prosečnog IQ 40,7 i hronološkog uzrasta od 192,40 meseci. Prema rezultatima, sva deca su najpre razmatrala nameru glavnog aktera priče, a tek onda i ishod preduzete radnje. Dalje, rezultati su ukazali da su negativni elementi bili od većeg uticaja na moralno shvatanje i odlučivanje nego pozitivni, bilo da je namera ili posledica u pitanju. Ipak, deca tipičnog razvoja su češće uzimala u razmatranje pozitivnu nameru aktera radnje i manje su nagrađivala negativne namere i negativan ishod preduzete akcije. Ispitanici sa IO su češće nagrađivali pozitivne namere i negativne ishode preduzete akcije.

Kan (Kahn, 1976) je ukazao da ne postoji dokaz koji bi govorio u prilog postojanja isključive međuslovljenosti između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja. Prema procenjenom mentalnom uzrastu ujednačio je tri grupe od po 20 ispitanika, muškog pola i afroameričkog porekla: grupu adolescenata sa umerenom IO (prosečnog hronološkog uzrasta 218 meseci, mentalnog uzrasta 88 meseci, IQ 45), grupu dece sa lakom IO (prosečnog hronološkog uzrasta 128 meseci, mentalnog uzrasta 90 meseci, IQ 66) i grupu dece tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta 83 meseci, mentalnog uzrasta 87 meseci, IQ 101). Stadijum moralnog razvoja je utvrđen prema Kolbergovom sistemu skorovanja. Na skali moralnog rasuđivanja, adolescenati sa umerenom IO su imali statistički značajno niži rezultat u odnosu na decu tipičnog razvoja. Istovremeno, uspešnost dece sa lakom IO se nije statistički značajno razlikovala od postignuća druge dve grupe. Rezultati su ukazali da je utvrđeni nivo kognitivnog razvoja i moralnog rasuđivanja ispitanika sa umerenom IO niži nego kod ispitanika sa lakom IO i ispitanika tipičnog razvoja, bez obzira na ujednačenost prema mentalnom uzrastu. Uzimajući u obzir činjenicu da su se grupe dece tipičnog razvoja i dece sa lakom IO razlikovala samo prema hronološkom uzrastu, a ne i prema procenjenom mentalnom uzrastu, potvrdio da ne postoji veza između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja kod osoba sa IO. Rezultati ove studije (Kahn, 1976) su takođe ukazali na postojanje jače povezanosti između moralnog sazrevanja i kognitivnog rasuđivanja nego između mentalnog uzrasta i moralnog sazrevanja ili između mentalnog uzrasta i kognitivnog rasuđivanja.

Dalje, Kan (Kahn, 1983) objavljuje da je moralno rasuđivanje statistički značajno povezano sa kognitivnim sposobnostima i sa mentalnim uzrastom, a na osnovu utvrđene veze između uspešnosti rešavanja zadataka logičkog rasuđivanja i zadataka moralnog rasuđivanja, koja je bila statistički značajnija nego veza sa mentalnim uzrastom. Ovim istraživanjem je bilo obuhvaćeno 76 ispitanika, muškog pola, ujednačenih prema mentalnom uzrastu, stadijumu kognitivnog razvoja prema Pijažeu i socioekonomskom statusu. Prvu grupu su činili adolescenti sa umerenom IO organske etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 238,95 meseci, mentalnog uzrasta od 82,84 meseci, IQ 45), drugu su činila deca sa lakom IO organske etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 127,16 meseci, mentalnog uzrasta od 84,16 meseci, IQ 65,95), treću su činila deca sa lakom IO nepoznate etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 124,26 meseci, mentalnog uzrasta od 81,37 meseci, IQ 65,32), a četvrtu deca tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta od 82,47 meseci, mentalnog uzrasta od 84,89 meseci, IQ 103,26). Kognitivne sposobnosti su procenjene serijom

zadataka logičkog rasuđivanja, dok je moralno rasuđivanje procenjeno Kolbergovim moralnim pričama. Prema dobijenim rezultatima, deca tipičnog razvoja su pokazala viši stepen moralnog rasuđivanja u odnosu na adolescente sa umerenom IO. Mentalni uzrast i IQ su značajno bili povezani sa utvrđenim skorom moralnog rasuđivanja, dok takva veza nije utvrđena između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja.

Do sličnih rezultata Kan dolazi i u svojoj narednoj studiji (Kahn, 1985). Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 80 ispitanika, muškog pola, ujednačenih samo prema mentalnom uzrastu. Prvu grupu su činili adolescenti sa umerenom IO (prosečnog hronološkog uzrasta od 19 godina i 10 meseci, mentalnog uzrasta od šest godina i 10 meseci, IQ 44,50). Drugu grupu su činila deca sa lakom IO organske etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 10 godina i sedam meseci, mentalnog uzrasta od šest godina i 11 meseci, IQ 62,30). Treću grupu su činila deca sa lakom IO "sociokulturnog" porekla (prosečnog hronološkog uzrasta od 10 godina i pet meseci, mentalnog uzrasta od šest godina i devet meseci, IQ 61,70). Četvrtu grupu su činila deca tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta od šest godina i 10 meseci, mentalnog uzrasta od sedam godina, IQ 103,70). Moralno rasuđivanje je procenjeno moralnim pričama zasnovanim na Kolbergovoj teoriji moralnog razvoja. Prema dobijenim rezultatima, moralno rasuđivanje je u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa kognitivnom zrelošću i mentalnim uzrastom, a jačinu ove veze određuje stepen kognitivne zrelosti. Sa druge strane, moralno rasuđivanje nije bilo povezano sa mentalnim uzrastom. Kan (1985) je takođe istakao da su sposobnosti moralnog rasuđivanja dece tipičnog razvoja statistički značajno veće u odnosu na sposobnosti moralnog rasuđivanja adolescenata sa umerenom IO i sposobnosti moralnog rasuđivanja dece sa lakom IO organskog porekla. Pored toga, deca sa lakom IO "sociokulturnog" porekla su statistički značajno bila uspešnija na zadacima moralnog rasuđivanja u odnosu na adolescente sa umerenom IO.

Prateći moralno rasuđivanje adolescenata sa kognitivnim poremećajima i problemima u društvenom ponašanju, Zigman i saradnici (Sigman, Ungerer, & Russell, Andrew, 1983) su procenili sposobnost iznošenja moralnog mišljenja manje grupe ispitanika koju je činilo 20 adolescenata, oba pola, stacioniranih u bolničkom odeljenju za osobe sa razvojnim i poremećajima u ponašanju. Prosečan hronološki uzrast je bio 16,20 godine, mentalni uzrast 11,30 godine i IQ 70,20. Svi ispitanici su imali emocionalne poremećaje i kašnjenje u mentalnom razvoju. Kao instrumenti procene navedene su standardizovane procedure otkrivanja i skorovanja moralnog rasuđivanja korišćene za otkrivanje nivoa moralnog rasuđivanja, Test socijalnog

zaključivanja (Edmonson et al., 1966 prema Sigman et al., 1983) korišćen da proceni načine rešavanja socijalnih problema i njihovu društvenu prihvatljivost, zatim standardna baterija testova procene konzervacije, kao i *The Conners' Rating Scale* (Conners, 1969 prema Sigman et al., 1983), deo skale koji se odnosi na zapažanja nastavnika o kognitivnim, bihevioralnim i emocionalnim problemima ispitanika. Procenjena sposobnost moralnog rasuđivanja je dovedena u vezu sa društvenim ponašanjem ispitanika zabeleženim u školskoj učionici metodom opservacije. Adolescenti koje su njihovi nastavnici opisali kao stidljive i poslušne pokazali su se kao manje sposobni za rasuđivanje o moralnim pitanjima nego adolescenti koji su viđeni kao više društveno angažovani i sa više samopouzdanja. Kod ispitanika koji su bili uspešniji u moralnom rasuđivanju istovremeno je zabeleženo manje poremećaja u društvenom ponašanju. Nije utvrđena povezanost između moralnog rasuđivanja, mentalnog uzrasta i vrednosti IQ. Sposobnost razumevanja socijalnih situacija i osvojeni nivo konzervacije takođe nisu bili povezani sa moralnim rasuđivanjem i problemima u ponašanju.

Lind i Smit (Lind & Smith, 1984) su objavili rezultate istraživanja usmerenog na upoređivanje sposobnosti moralnog rasuđivanja dece sa IO i dece tipičnog razvoja i utvrđivanje razlika u moralnom sazrevanju prema razlikama u mentalnom uzrastu. Drugim rečima, pokušali su da daju odgovor na postavljeno istraživačko pitanje: *da li je funkcionisanje na višim nivoima moralnog rasuđivanja u funkciji višeg mentalnog uzrasta?* Uzorak je činilo 112 ispitanika ujednačenih prema mentalnom uzrastu, polu, socio-ekonomskom statusu i porodičnim karakteristikama. Prvu grupu je činilo 56 ispitanika sa IO ("edukabilni") grupisanih na podgrupe prema hronološkom uzrastu: 1) u grupi hronološkog uzrasta od šest do osam godina prosečan mentalni uzrast je bio 5,08 godina (prosečan IQ 61,70); 2) u grupi hronološkog uzrasta od devet do 12 godina prosečan mentalni uzrast je bio 6,77 godina (prosečan IQ 64,90); 3) u grupi hronološkog uzrasta od 12 do 14 godina prosečan mentalni uzrast je bio 7,52 godina (prosečan IQ 60,10); i 4) u grupi hronološkog uzrasta od 15 do 17 godine prosečan mentalni uzrast je bio 9,25 godina (prosečan IQ 61,20). Drugu grupu je činilo takođe 56 ispitanika, ali normalne inteligencije, hronološkog uzrasta od 66,70 do 113,10 meseci, odnosno od pet do devet godina i procenjenog IQ od 95,90 do 99,20. Ispitanicima su predstavljene proširene i modifikovane Pijažeove moralne priče, a nizom pitanja se od njih tražilo da osmisle pravedne kazne za moralne prestupnike. Procenjevana je i njihova moralna zrelost kroz niz zadataka koji su zahtevali sposobnost saradnje. Kod obe grupe ispitanika zabeležena je veća tendencija ka dosezanju viših stadijuma moralnog rasuđivanja prema porastu nivoa mentalnog uzrasta. Utvrđena je linearnost u trendu razvoja moralnog

rasuđivanja kada se prati mentalni uzrast i nije bilo statistički značajne razlike između grupe ispitanika sa i bez IO. Jedino odstupanje, ali bez statističke značajnosti, uočeno je na mentalnom uzrastu od sedam godina na kome su ispitanici sa IO bili uspešniji od ispitanika bez IO, što bi se moglo objasniti nekim specifičnostima datog uzorka. U skladu sa pretpostavljenom ulogom inteligencije u razvoju morala, autori su naveli da su uočene razlike između grupe ispitanika sa i bez IO na Pijaževom testu shvatanja nadoknade. Međutim, nasuprot preovladavajućem mišljenju o značaju vršnjačke saradnje u razvoju morala, ispitanici sa IO su pokazali viši stepen spremnosti za saradnju u odnosu na svoje vršnjake bez IO.

Među studijama novijeg datuma izdvaja se istraživanje moralnog rasuđivanja dece sa autističkim spektrom poremećaja koje su objavili Grant i saradnici (Grant, Boucher, Riggs, & Grayson, 2005). Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 56 ispitanika. Prvu grupu je činilo 19 ispitanika sa autističkim spektrom poremećaja od kojih je 17 bilo sa potvrđenim autizmom, a dvoje sa Aspergerovim sindromom. Ispitanici prve grupe su bili prosečnog hronološkog uzrasta od 146,40 meseci, odnosno oko 12 godina, prosečnog verbalnog mentalnog uzrasta od 102,50 meseci i prosečnog verbalnog IQ od 74,18. Drugom grupom je bilo obuhvaćeno 17 ispitanika sa lakom IO koji su pohađali specijalne škole, prosečnog hronološkog uzrasta od 153,76 meseci, odnosno oko 13 godina, prosečnog verbalnog mentalnog uzrasta od 94,35 meseci i prosečnog verbalnog IQ od 66,65. Prve dve grupe ("kliničke") su bile ujednačene prema hronološkom i verbalnom mentalnom uzrastu. Trećom grupom su bila obuhvaćena deca tipičnog razvoja, prosečnog hronološkog uzrasta od 100,85 meseci, odnosno oko osam godina, prosečnog verbalnog mentalnog uzrasta od 99,22 meseci i prosečnog verbalnog IQ od 99,45. Ova grupa je bila ujednačena samo prema verbalnom mentalnom uzrastu. Ispitanicima je prezentovano šest kratkih adaptiranih strip-priča zasnovanih na Pijaževim pričama u kojima su radnje bile ili namerne ili slučajne i koje su dovodile do povređivanja lica ili oštećenja imovine. Cilj je bio da se utvrdi razlika u moralnom mišljenju prema namernim ili slučajnim povredama lica ili imovine, a od ispitanika se tražilo da presude koji je protagonist loše postupio i da verbalno opravdaju svoj sud. Sve tri grupe ispitanika su bile sposobne da procene krivicu aktera priče na osnovu motiva i da utvrde da je povreda naneta osobi teža i ozbiljnija nego šteta načinjena prema imovini. Ispitanici sa autističkim spektrom poremećaja su pružali adekvatna verbalna obrazloženja svog moralnog mišljanja na datu temu, a takođe su razmatrali i motiv ili nameru naspram ishoda ili posledice. Međutim, data objašnjenja su bila slabijeg kvaliteta i svodila su se na ponavljanje priče. Nešto bolja postignuća su imali ispitanici

sa IO što su autori, dalje, doveli u vezu sa postojanjem teorije uma i ulogom kompleksnih egzekutivnih funkcija. Ipak, ni jedna od ove dve "kliničke" grupe nije imala rezultate koje su zabeležili ispitanici tipičnog razvoja u proseku mlađi oko 4 godine i ujednačeni prema verbalnom mentalnom uzrastu.

DISKUSIJA

U ovom radu prikazano je 15 istraživanja dizajniranih sa ciljem da se opišu i ispituju moralni razvoj i moralno rasuđivanje dece i adolescenata sa IO kroz identifikovanje ključnih faktora i obrazaca. Istraživanja koja su polazila od Pijaževog teorijskog stava i metoda procene razvoja morala uglavnom su bila usmerena prema ispitivanju moralnog rasuđivanja osoba sa IO ili prema utvrđivanju faktora koji utiču i određuju razvoj ove sposobnosti (Abel, 1941; Bender, 1980; Foye & Simeonsson, 1979; Grant et al., 2005; Lind & Smith, 1984). Jedan broj istraživanja zasnovan na Pijaževim metodama procene je bio usmeren ka ispitivanju i utvrđivanju uloge koju faktori kao što su mentalni uzrast, IQ, hronološki uzrast i brojni drugi, imaju u razvoju moralnog rasuđivanja osoba sa IO (Boehm, 1967; Gargiulo & Sulick, 1978; Gargiulo, 1984; Ozbek & Forehand, 1973). Autori su uglavnom nastojali da dokažu da se moralno rasuđivanje osoba sa IO razvija sporije nego kod osoba tipičnog razvoja i da razvojne razlike nestaju nakon ujednačavanja različitih grupa prema mentalnom uzrastu. Linearnost se javlja u razvoju moralnog mišljenja kod osoba sa IO i kod dece tipičnog razvoja ujednačene prema mentalnom uzrastu od pet do devet godina (Lind & Smith, 1984). Pojedine studije su ukazale da se osobe sa IO u moralnom mišljenju više usredsređuju na posledice određenog postupka nego na motive počinioca (Abel, 1941; Foye & Simeonsson, 1979), sa druge strane, nisu sva istraživanja došla do takvog zaključka (Bender, 1980; Grant et al., 2005). Kao faktori od značaja, pominju se još i IQ, mentalni uzrast, ponašanje, hronološki uzrast i kognitivni stil (Gargiulo & Sulick, 1978; Gargiulo, 1984; Ozbek & Forehand, 1973).

Jedan broj istraživanja zasnovanih na Kolbergovoj teoriji je bio usmeren ka istraživanju odnosa između hronološkog uzrasta i mentalnog uzrasta i utvrđivanju uticaja tog odnosa na moralno rasuđivanje osoba sa IO (Kahn 1976, 1983, 1985; Miller et al., 1974; Sigman et al., 1983; Taylor & Achenbach, 1975). To su bile transverzalne studije, usmerene ka otkrivanju pojedinih faktora koji određuju moralno rasuđivanje osoba sa IO, za razliku od longitudinalnih studija, prethodno spomenutih, koje su istraživale, pre svega, moralni razvoj i ponašanje dece i adolescenata sa IO. Prema prethodno navedenim rezultatima i zaključcima iznetim u istraživanjima zasnovanim na

Kolbergovoj teoriji, možemo uočiti da je potvrđen razvoj moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja kod dece i adolescenata sa IO, da postoji veza između moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja kod dece i adolescenata sa IO i bez IO, zatim da je moguće tokom razvoja uočiti izvesne periode zastoja ili nazadovanja kod obe grupe ispitanika, s tim što se kod dece i adolescenata sa IO taj razvoj tokom vremena dodatno usporava ili trajno zaustavlja. Važno je istaći da se uočava slično moralno ponašanje kada se deca i adolescenti uporede prema mentalnom uzrastu, a da to u potpunosti nije slučaj i sa moralnim rasuđivanjem.

ZAKLJUČAK

Veliki broj istraživanja je bio usmeren ka utvrđivanju veze između moralnog rasuđivanja i inteligencije, odnosno ka utvrđivanju determinanti moralnog razvoja. Razvoj moralnog mišljenja se ne može objasniti samo utvrđivanjem IQ ili mentalnim uzrastom, kao što su potvrdili rezultati brojnih istraživanja koji su ukazali da je za napredovanje u moralnom razvoju neophodno prethodno napredovanje u kognitivnom razvoju i ispunjenje kognitivnih preduslova. Samim tim, nivo moralnog rasuđivanja ograničen je dostignutim nivoom kognitivnog razvoja. Iako paralelizam razvoja između logičkog i moralnog rasuđivanja znači da moralni razvoj ima osnovnu kognitivno-strukturalnu komponentu, razvoj logičkog i kritičkog mišljenja nije dovoljan uslov za razvoj moralnog mišljenja (Miočinović, 2004). Međutim, savremene teorije moralnosti još uvek ne pružaju jasna i usaglašena objašnjenja postojećih razlika među ljudima u pogledu karakteristika, kvaliteta i stepena razvoja njihovog moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja (Radulović, 2006).

S obzirom da je cilj ovog rada bio da se izlože rezultati istraživanja faktora i determinanti moralnog razvoja kod dece i/ili adolescenata sa IO u svrhu preciznijeg sagledavanja načina i obima njihovog uticaja, neophodno je ukazati i na njegova ograničenja. Najpre, mogu se uočiti velika vremenska distanca u odnosu na prezentovane studije, kao i neusaglašenost primenjenih instrumenata procene različitih aspekata moralnosti. Istovremeno, različite sredine iz kojih dolaze ispitanici imaju različit uticaj na razvoj moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja.

Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da razumevanje složenosti i raznolikosti uticaja izdvojenih faktora na moralni razvoj zahteva širi fokus od samog njihovog utvrđivanja, odnosno da je postignut stadijum moralnog razvoja posledica višeslojnog uticaja međusobno povezanih faktora. Deca i adolescenti sa IO ne napreduju kroz razvojne stadijume podjednakom

brzinom i istim tempom kao njihovi vršnjaci bez IO niti dostižu više stadijume moralnog razvoja. Kako Radulović (2006, str. 11) navodi, Kolberg je istakao podatak da se kod većine maloletnih delikvenata može utvrditi rani ili kasni prekonvencijalni stadijum, odnosno nivo moralnog rasuđivanja. U prilog važnosti ovog podatka govore i rezultati nedavno objavljene meta-analitičke studije moralnog rasuđivanja i maloletničke delinkvencije prema kojima je potvrđena značajana i jaka veza između nižih stadijuma moralnog rasuđivanja i maloletničke delinkvencije, čak i nakon izjednačavanja prema socio-ekonomskom statusu, kulturnom poreklu, uzrastu, polu, procenjenoj inteligenciji i vrsti prekršaja (Stams et al., 2006).

Imajući u vidu dinamiku menjanja društva u celini, uz uvažavanje svih doslednosti ali i oprečnosti u dobijenim rezultatima, smatramo da je značajno aktuelizovati istraživanja u oblasti razvoja morala, kako u tipičnoj tako i u populaciji osoba sa invaliditetom. Potrebno je empirijski proveriti postojeća saznanja i doći do novih, što bi nedvosmisleno bilo od koristi svim stručnjacima koji se bave osobama sa invaliditetom u nastojanjima da svakoj osobi iz ove populacije omoguće najviši ostvarivi nivo aktivnog učestvovanja u životu društva.

REFERENCE

- (1) Abel, T. (1941) Moral judgments among subnormals. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36(3), 378–392.
- (2) Bender, N. N. (1980) Intent and outcome in the moral judgement of mentally retarded and nonretarded children. *Mental Retardation*, 18(1), 39–40.
- (3) Boehm, L. D. (1967) Conscience development in mentally retarded adolescents. *The Journal of Special Education*, 2(1), 93–103.
doi:10.1177/002246696700200108
- (4) Dimitrijević, J., & Đorđević, M. (2011) People with intellectual disability and criminality. In: Potić, S., Medenica, V., Đorđević, M., & Petković, N. (Ed.): *The First International Conference of Students of Special Education and Rehabilitation "Special Education and Rehabilitation", Belgrade* (pp. 137–138). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation.
- (5) Foye, H., & Simeonsson, R. J. (1979) Quantitative and qualitative analyses of moral reasoning in children, adolescents, and adults of similar mental age. *Journal of Pediatric Psychology*, 4(2), 197–209.
doi:10.1093/jpepsy/4.2.197

- (6) Gargiulo, R. M., & Sulick, J. A. (1978) Moral judgement in retarded and nonretarded school age children. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 99(1), 23–26.
doi:10.1080/00223980.1978.9921434
- (7) Gargiulo, R. M. (1984) Cognitive style and moral judgement in mentally handicapped and non-handicapped children of equal mental age. *British Journal of Developmental Psychology*, 2(1), 83–89. doi: 10.1111/j.2044-835X.1984.tb00537.x
- (8) Grant, C. M., Boucher, J., Riggs, K. J., & Grayson, A. (2005) Moral understanding in children with autism. *Autism*, 9(3), 317–331.
doi:10.1177/1362361305055418
- (9) Kahn, J. V. (1976) Moral and cognitive development of moderately retarded, mildly retarded, and nonretarded individuals. *American Journal of Mental Deficiency*, 81(3), 209–214.
- (10) Kahn, J. V. (1983) Moral reasoning of Piagetian-matched retarded and nonretarded-children and adolescents. *Journal of Genetic Psychology*, 143, 69–77.
- (11) Kahn, J. V. (1985) Evidence of the similar-structure hypothesis controlling for organicity. *American Journal of Mental Deficiency*, 89(4), 372–378.
- (12) Lind, P., & Smith, E. J. (1984) Moral reasoning and social functioning among educable mentally handicapped children. *Australia & New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 10(4), 209–215.
doi:10.3109/13668258409008734
- (13) Markov, Z. (2010) Moralno ponašanje prema deci sa smetnjama u razvoju. *Socijalna misao*, 17(3), 141–154.
- (14) Miller, C. K., Zumoff, L., & Stephens, B. (1974) A Comparison of reasoning skills and moral judgments in delinquent, retarded, and normal adolescent girls. *Journal of Psychology: Interdisciplinary & Applied*, 86(2), 261–268. doi:10.1080/00223980.1974.9924826
- (15) Miočinović, Lj. (2004) *Moralni razvoj i moralno vaspitanje: kognitivno-razvojno shvatanje*. Beograd, Srbija: Institut za pedagoška istraživanja.
- (16) Ozbek, N., & Forehand, R. (1973) Factors influencing the moral judgment of retardates. *Journal of Mental Deficiency Research*, 17(3–4), 255–261. doi:10.1111/j.1365-2788.1973.tb01209.x
- (17) Radulović, D. M. (2006) Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju maloletničke delikvencije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 25(1–2), 7–28.

- (18) Sigman, M., Ungerer, J. A., & Russell, A. (1983) Moral judgment in relation to behavioral and cognitive disorders in adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 11, 503–511. doi:10.1007/BF00917079
- (19) Stams, G. J., Brugman, D., Deković, M., van Rosmalen, L., van der Laan, P., & Gibbs, J. C. (2006) The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(5), 692–708- doi: 10.1007/s10802-006-9056-5
- (20) Taylor, J. J., & Achenbach, T. M. (1975) Moral and cognitive development in retarded and nonretarded children. *American Journal of Mental Deficiency*, 80(1), 43–50.

MORAL DEVELOPMENT AND MORAL REASONING RESEARCH IN CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITY – HISTORICAL OVERVIEW

The aim of this paper was to make an overview of studies focused on determination and identification of factors and determinants of moral reasoning of children and adolescents with intellectual disability. The available literature review was conducted from the historical point of view. Description of identified characteristics and factors of importance was provided in order to understand the nature and extent of their impact on moral development. The knowledge in this field was systematized by the analysis of selected studies. Results of 15 researches here presented suggest that children and adolescents with intellectual disability do not progress through developmental stages with equal speed and same tempo as their peers without intellectual disability neither they reach higher stages of moral development. Understanding of the complexity and diversity of the impact of allocated factors on moral development requires a broader focus than just their determination.

*KEY WORDS: moral development / moral reasoning /
intellectual disability / research*